

Рябовол Л. Т.,
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
та адміністративного права
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ: НАУКОВА ДИСКУСІЯ ЩОДО ВІЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРУВАННЯ

CONSTITUTIONAL ORDER UKRAINE: SCIENTIFIC DISCUSSION AROUND DEFINITION AND STRUCTURING

У статті викладено різні визначення поняття «конституційний лад». Зроблено висновок, що, незважаючи на відсутність единого підходу до розуміння його сутності, фахівці з цієї проблематики суголосні в тому, що воно опосередковує складне, комплексне явище суспільного життя. З'ясовано, що в науці переважає підхід, згідно з яким структура конституційного ладу формується шляхом інтеграції суспільного та державного ладу.

Ключові слова: конституційний лад, державний лад, суспільний лад, правова держава, громадянське суспільство, конституційна держава.

В статье изложены разные определения понятия «конституционный строй». Сформулирован вывод, что, невзирая на отсутствие единого похода к пониманию его сути, специалисты в данной сфере единогласны в том, что оно опосредует сложное, комплексное явление общественной жизни. Установлено, что в науке преобладает подход, согласно которому структура конституционного строя формируется путем интеграции общественного строя и государственного строя.

Ключевые слова: конституционный строй, государственный строй, общественный строй, гражданское общество, правовое государство, конституционное государство.

The article presents different definition of “constitutional order”. It was concluded that despite the lack of a unified approach to the understanding of its essence, experts on the subject in unison that it mediates difficult, complex phenomenon of social life. It was found that in science prevailing approach, according to which the constitutional order structure formed by integrating social order and state system.

Key words: constitutional order, social order, state system, state law, civil society, constitutional state.

Постановка проблеми. Напрямок розвитку конституційно-правової науки сьогодні визначається у контексті входження вітчизняної юриспруденції в європейський та світовий науковий простір. На цьому тлі нагального вирішення вимагають питання обґрунтування методологічних і теоретичних зasad відповідної трансформації конституційного ладу України.

Поняття «конституційний лад» порівняно нове в українській конституційно-правовій науці. Радянською наукою державного права воно не розроблялося й не було закріплене у нормативно-правових актах того періоду. Його уведення в законодавство і в науковий обіг зумовлене прагненням вітчизняного законодавця і науковців відмовитися від підходу, згідно з яким у Конституції УРСР 1978 року закріплювалися «основи суспільного ладу» та «державний устрій» (Розділи I, III). Замінити відповідні поняття, якими оперувала радянська наука, і була покликана категорія «конституційний лад».

Водночас не можна не погодитись із думкою К. Бабенко, що сьогодні не існує достатніх методологічних підстав для відмови від науково-юридичного вжитку категорії «суспільний лад». Її потужний теоретико-методологічний потенціал в тому, що дозволяє розглянути цілісну систему взаємозв’язків та взаємопливів держави, суспільства і громадянинів, інтегрує різні суспільні від-

носини: економічні, політичні, правові, соціальні, екологічні тощо [2, с. 174].

У Конституції України (далі – Конституція) категорія «конституційний лад» знайшла своє закріплення не як назва розділу, а в контексті визначення основоположних принципів конституціоналізму й використовується тричі – у ч. 3 ст. 5, ч. 4 ст. 17 та ст. 37. Проте сам конституційний лад та його загальні засади – системоутворювальний компонент Конституції і загалом системи права та законодавства в Україні, найважливіший предмет вивчення та фундаментальна категорія вітчизняної конституціонастики, що позначає багатоаспектне явище конституційно-правової дійсності, є державно-правовим, суспільно-політичним, науковим феноменом. Не можна не погодитись із О. Скрипнюком, котрий пояснює важливість питання про сутність і зміст конституційного ладу держави тим, що конституційний лад – це інститут конституційного права, який втілюється та розвивається не тільки в системі конституційного права, а й у національній правовій системі загалом [17, с. 46].

Стан наукової розробки проблеми. Проблематику конституційного ладу розробляли А. Батанов, Ю. Бисага, С. Возгрін, В. Журавський, А. Крусян, О. Кушніренко, А. Олійник, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Савчин, М. Ставнічук, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шем-

шученко, О. Ющик та ін. Системний підхід до осмислення феномену конституційного ладу України у своїх працях зреалізував О. Скрипнюк. Він дослідив ознаки, принципи, гарантії конституційного ладу України, акцентував увагу на методологічні проблеми його розвитку і вдосконалення в контексті конституційної модернізації. Різні аспекти цієї тематики вивчав Ф. Веніславський. Конституційний лад у всій багатоманітності його проявів, актуальні теоретико-методологічні аспекти тематики, питання його становлення, інституціоналізації і розвитку розробляла О. Пріешкіна. Учена визначила економічні основи конституційного ладу, його роль для становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні. Науковий інтерес до державного ладу як складника конституційного ладу виявила Л. Наливайко, котра розробила теоретико-правову модель державного ладу України, дослідила сутність самого поняття «державний лад», генезу вітчизняного державного ладу, його принципи, гарантії.

Загалом проблематика конституційного ладу України достатньо глибоко досліджена вітчизняними конституціоналістами, водночас вона й далі викликає науковий інтерес, продовжуються дискусії щодо визначення самого поняття і структурування конституційного ладу.

Мета статті – систематизувати й узагальнити підходи вчених до визначення поняття «конституційний лад» та до його структурування.

Виклад основного матеріалу. Конституційний лад, як вже зазначалося, – фундаментальна категорія конституціоналізму. Незважаючи на різноманітні підходи до розуміння його сутності, фахівці із цієї проблематики суголосні в тому, що ця категорія опосередковує складне, системне, комплексне явище суспільного життя, державно-правової (конституційно-правової) дійсності.

У конституційно-правовій науці його визначають як: цілісну систему соціально-правових відносин та інститутів, які підпорядковані беззаперечним моральним і конституційним вимогам та засновані на сукупності основних регуляторів, що сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості стабільних, справедливих, гуманних та правових зв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою (О. Румянцев); організацію суспільства та держави у багатоманітності існуючих у ньому суспільних відносин; систему конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права (Л. Наливайко); систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі і відповідно до неї (В. Погорілко); цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві (О. Фрицький); цілісну систему соціально-правових відносин, інститутів, підпорядкованих безумовним моральним і конституційним вимогам, що має грунтутватися на сукупності найважливіших регуляторів, які допомагають закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості фізичних і юридичних осіб ста-

блільних правових, гуманних, справедливих зв'язків між людиною, суспільством і державою (О. Кушніренко); всю систему суспільних відносин як предмет конституційного регулювання, а також систему конституційних норм і принципів, що регулюють окремі види суспільних відносин існуючого, реального ладу (В. Кабишев); систему і визначений тип усіх відносин, регламентованих Основним законом (І. Словська); систему відповідних правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з визначенням сутності, змісту та юридичних ознак суспільного та державного ладу України (О. Скрипнюк).

Науковці вказують на формальний (закріплення в законодавстві) і реальний аспекти, прояви або форми конституційного ладу, визначаючи його як: систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами України та фактичний (реальний) стан суспільних відносин, що регулюються і охороняються конституційними нормами і принципами (В. Погорілко); конституційно закріплenu (засновану на конституційно закріплених засадах) і реально існуючу систему організації держави і суспільства (державного і суспільного ладу), що визначає та забезпечує політико-правові основи формування сучасного українського конституціоналізму (А. Крусян); певну форму чи спосіб організації держави, передбачений та закріплений конституцією, систему конституційних норм і принципів, які регулюють окремі види суспільних відносин існуючого реального ладу (К. Козлова, О. Кутафін); певний спосіб (форму) організації держави, закріплений у конституції і фактичну конституцію або цілісну систему основних політико-правових, економічних і соціальних відносин, які встановлюються і захищаються нею, іншими правовими нормами (В. Букач, А. Олійник).

Сучасний етап наукової дискусії з окресленої проблематики позначається тим, що частина фахівців тісно пов'язують конституційний лад із демократією та правовою державою й у відповідних визначеннях оперують, окрім безпосередньо цих понять, ще й поняттями громадянського суспільства, конституційної держави. Так, Л. Наливайко у визначенні конституційного ладу акцентувала на те, що він є інституційною системою суспільних відносин з організацією і функціонуванням громадянського суспільства та правової держави [10, с. 32]. В. Букач і А. Олійник тлумачать конституційний лад як такий стан / порядок відносин, що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості людей принципів справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, державою і суспільством; встановлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, народом, суспільством і державою, що покликані забезпечити принципи визнання, захисту прав і свобод людини і громадянина, народовладдя, громадянського суспільства і демократичної (конституційної) держави [1, с. 118].

Їх думку поділяє В. Кравченко. У зміст конституційного ладу науковець включає як цілісну систему основних політико-правових, економічних та соціальних відносин, які встановлюються та захищаються конституцією, так і такий стан відносин, що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці та правосвідомості людини справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, державою і громадянським суспільством [8, с. 80–81].

На думку О. Прієшкіної і О. Скрипнюка, конституційний лад взагалі можна розглядати лише щодо тих країн, яким властиві ознаки демократизму державної влади і правої державності. Відштовхуючись від цього, конституційний лад вони визначають як сукупність реальних суспільно-державних відносин, які формуються, існують і розвиваються на засадах Конституції та конституційних законів. Саме тому не всі відносини, які складаються між державою і суспільством, навіть якщо вони набувають свого конституційного оформлення, утворюють конституційний лад. Тобто системний комплекс державно-суспільних відносин інституціоналізується конституційним ладом лише за умови, якщо державна влада визнає: а) свою обмеженість правом; б) суверенне право народу на здійснення державної влади [13, с. 25; 18, с. 139]. О. Прієшкіна акценчує, що конституційний лад притаманний країнам, у яких сформоване громадянське суспільство і створена правова держава [12].

О. Фрицький також розглядає конституційний лад лише контексті конституційної держави, яка у своєму основному законі закріплює засади конституційного ладу та характеризується обмеженістю державної влади правом на основі принципу суверенітету народу, якому належить вся повнота влади, і забезпеченням цієї обмеженості конституційними гарантіями [19, с. 102].

І. Словська не поділяє викладену вище наукову позицію. Розглядаючи конституційний лад як організацію суспільства і держави, визначену і закріплена в конституційному порядку, вчена виходить з того, що загальні засади конституційного ладу регламентуються Конституцією, положення якої можуть мати як реальний, так і формальний характер. Отже, їй видається, що більш правильно говорити про реальний і номінальний (формальний) характер конституційно визначених відносин [18, с. 68], а не про відсутність конституційного ладу як такого у тих країнах, яким не властиві ознаки демократизму державної влади і правої державності.

Пряме підтвердження розмаїття підходів науковців до визначення конституційного ладу знаходимо у Рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі № 1-5/2005 (справа про здійснення влади народом). У результаті аналізу відповідей провідних конституціоналістів на запити КСУ у цьому документі прямо зазначено, що науковці по-різному визначають поняття конституційного ладу в Україні [15].

КСУ також не посприяв однозначному його розумінню, хоча неодноразово мав таку можливість. У жодному прийнятому рішенні цього органу не зроблено навіть спроби сформулювати визначення такої важливої конституційно-правової категорії, якою є конституційний лад, що не сприяє забезпеченням його стабільності, наголошує Ф. Веніславський [3, с. 134]. Саме це могло б забезпечити однакове розуміння цієї категорії всіма суб'єктами її застосування, доцільне використання у науковому обігу та в процесі реалізації конституційних положень.

Водночас не можна не погодитися з думкою згаданого науковця, що, попри відмінності у підходах до наукового визначення категорії «конституційний лад», останній опосередковує запровадження в державно-правову практику гуманного правового статусу особи, демократичних зasad організації і функціонування самої держави, її взаємовідносин з інститутами громадянського суспільства на основі загальновизнаних демократичних принципів, закріплених на найвищому правовому рівні. Тобто конституційний лад – цілісна система суспільних відносин, які реально існують й опосередковані демократичним правовим статусом особи, демократичними принципами формування, організації і функціонування державної влади, взаємодією різних її органів, вільною діяльністю інститутів громадянського суспільства, закріплених і гарантованих конституційно-правовими нормами [3, с. 131].

Дискусійним у конституційно-правовій науці залишається і питання структури цього складного, системного поняття і явища. Її розкриттю сприяє підхід В. Погорілка, згідно з яким конституційний лад розглядається за сутністю (як певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права – Л.Р.), змістом (як передбачені і гарантовані Конституцією державний та суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки, інші інститути конституційно-правових відносин в Україні – Л.Р.) та форму (як система основних видів організації і діяльності держави, суспільства, інших суб'єктів конституційно-правових відносин; форма держави як сукупність форм державного устрою, державного правління, політичного режиму, безпосереднього народовладдя – Л.Р.) [7, с. 135–136]. Такий підхід дозволяє тлумачити конституційний лад як сукупність суспільного ладу і державного ладу.

Він став традиційним у вітчизняній конституціоналістиці і знайшов реалізацію у працях багатьох фахівців у цій сфері. Наприклад, Ф. Веніславський також вказує на те, що конституційний лад опосередковує передбачені й гарантовані Конституцією устрій держави (форму правління, політичний режим – Л.Р.) та суспільства, конституційний статус людини, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій та інші конституційно-правові

інститути; забезпечує оптимальне співвідношення індивідуального, групового та загальносусільного інтересів з визнанням пріоритету прав особи [4, с. 98].

Водночас висловлюються й інші наукові позиції. О. Фрицький, наприклад, фактично ототожнює конституційний лад і державний лад. На його думку, конституційний лад у найбільш загальному вигляді – це закріплення в Основному Законі форми і способів організації держави [19, с. 102]. О. Прієшкіна також розглядає конституційний лад як вищу форму державного ладу [12].

Встановлюючи відповідне співвідношення, С. Возгрін виходить з того, що державний лад як система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються конституційно-правовими нормами, може бути конституційним або неконституційним. Конституційним він є в конституційній державі, яка впливає на суспільний лад правовим шляхом (встановлюючи або санкціонуючи правові норми, забезпечуючи їх реалізацію на основі конституції та інших легітимних джерел права – Л.Р.), виконує певні обов'язки перед людиною і суспільством. Неконституційним – у тоталітарній державі. Отже, як резюмує вчений, поняття «державний лад» є ширшим від поняття «конституційний лад» [5].

Частина вчених взагалі не вважають обґрунтованим використання терміну «конституційний лад», зокрема, на противагу терміну «суспільний лад». На думку Д. Златопольського, конституція і державний лад формуються на принципах політичних, соціальних та економічних відносин, які сукупно і становлять суспільний лад, отже, категорія «конституційний лад» – компільована аналогія категорії «суспільний лад» [6, с. 56–57]. М. Баймуратов і О. Батанов стверджують, що розширення наукового категоріально-понятійного апарату за рахунок терміна «конституційний лад» є безпідставним [9, с. 20].

Частина дослідників цієї проблематики акцентують на важливість економічного складника конституційного ладу. Актуалізацію економічного конституціоналізму в його структурі М. Савчин пов'язує з практикою втілення ідей економічної свободи і змістом правового регулювання. Свою позицію вчений обґруntовує таким чином. Згідно зі ст. 1 Конституції Україна – демократична, соціальна, правова держава. Згідно із ст. 3 держава зв'язана правом, правами людини й основоположними свободами. Такі засади зумовлюють функції держави в економічній сфері, встановлюють правовий захист об'єктів власності українського народу і правовий порядок їх використання (чч. 1–2 ст. 13, ст. 14). Визначальними засадами у сфері економічної свободи є: соціальна функція власності (ч. 3 ст. 13); рівність захисту усіх суб'єктів власності та соціальна спрямованість економіки (ч. 4 ст. 13); економічна багатоманітність (ч. 1 ст. 15) [16, с. 97].

На думку О. Прієшкіної, питання економічного устрою – одне з головних у конституційному регулюванні. Як базис суспільства, економіка визначає тенденції розвитку його політичних та інших інститутів. Економічна система суспільства як сукупність основних форм власності (згідно з Конституцією, ними є: власність Українського народу (ст. 13), власність держави, комунальна і приватна власність (ст. 41) – Л.Р.) та економічної (господарської) діяльності є основним системотворчим елементом суспільного ладу, фундаментом усієї системи суспільних відносин. Від визначення і правового закріплення видів і форм власності, поняття і змісту права власності залежать і форми розподілу, обміну, споживання, становище окремих груп, класів, верств, прошарків у певному суспільстві [11, с. 29–31].

Загалом, слід зазначити, що «конституційний лад», «державний лад» та «суспільний лад» як явища державно-правової дійсності та відповідні поняття, що їх опосередковують, взаємопов'язані та взаємообумовлені. Розвиток і функціонування як конституційного, так і державного та суспільного ладу неможливі поза межами суспільства і держави. Конституційний лад формується на основі державного, а той своєю чергою на основі суспільного ладу. Для того, щоб схарактеризувати конституційний лад України, необхідно описати практично всі суспільні відносини, зокрема форми власності, характер виробничих відносин, становище людини, пануючі моральні цінності тощо (суспільний лад) та форму і спосіб організації державної влади (форми правління, територіального устрою, політичного режиму) (державний лад). Саме від форм державного правління і політичного режиму значною мірою залежить конституційний лад, адже вони прямо впливають на рівень демократичності суспільного життя і правої системи, повноту законодавчого закріплення прав і свобод людини і громадянина, ефективність механізму їх забезпечення і захисту.

Висновки. Проблематика конституційного ладу залишається однією із найбільш дискусійних у конституційно-правовій науці. Не вироблено єдиного підходу до розуміння сутності як самого явища та поняття «конституційний лад», так і його структури. Водночас проведене дослідження дозволяє сформулювати визначення конституційного ладу як категорії, що позначає устрій суспільства в усій багатоманітності пануючих у ньому відносин щодо організації і функціонування форм економічної, політичної, соціальної, духовної сфер. У найбільш загальному розумінні конституційний лад є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією та законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї, а також опосередковує фактичний (реальний) стан організації та діяльності суспільства і держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. А.Ю. Олійника. – К. : «Центр учебової літератури», 2013. – 554 с.
2. Бабенко К.А. Конституційне регулювання основ суспільного ладу як предмет дослідження науки конституційного права / К.А. Бабенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 172–179.
3. Веніславський Ф.В. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу / Ф.В. Веніславський // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 2. – С. 130–137.
4. Веніславський Ф.В. Конституційне право України в схемах і таблицях : навч. посіб. [для студ. юрид. вузів та ф-тів] / Ф.В. Веніславський. – Х. : Право, 2014. – 376 с.
5. Возгрін С.Ю. Співвідношення конституційного ладу України та його зasad / С.Ю. Возгрін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/vozgrin-syu-spivvidnoshennya-konstitutsiyogo-ladu-ukrayini>.
6. Златопольський Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии / Д.Л. Златопольський. – М. : Зерцало, 1999. – 306 с.
7. Конституційне право України : підручник [для студ. юрид. спеціальн. вищ. закл. освіти] / за ред. В.Ф. Погорілко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юрі», 2006. – 688 с.
8. Кравченко В.В. Конституційне право України : [навчальний посібник] / В.В. Кравченко. – [вид. 3-те, віправл. та доповн.]. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.
9. Курс конституціонного права України : [Учебник] / Под ред. М.А. Баймуратова, А.В. Батанова. – Суми : Університетська книга, 2012. – Т. 2. Конституційний строй України, 2012. – 800 с.
10. Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 ; «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.Р. Наливайко. – Запоріжжя, 2010. – 42 с.
11. Прієшкіна О.В. Економічні основи конституційного ладу України: досвід концептуального дослідження / О.В. Прієшкіна // Правова держава. – 2005. – № 8. – С. 29–34.
12. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України: актуальні теоретико-методологічні аспекти дослідження / О.В. Прієшкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravruk.info/2013-12-27-15-15-31-740-konstitucijniy-lad-ukra%D1%97ni-aktaulni-teoretko-metodologichni-aspekti-doslidzhennya.html>.
13. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 ; «Конституційне право; муніципальне право» / О. В. Прієшкіна. – Київ, 2009. – 41 с.
14. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика : [монографія] / відп. ред. В.Ф. Погорілко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; А.С.К, 2003. – 652 с.
15. Рішення Конституційного Суду України у справі про здійснення влади народом від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа № 1-5/2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>.
16. Савчин М.В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм / М.В. Савчин // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 96–100.
17. Скрипнюк О.В Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії / О.В. Скрипнюк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 4(14). – С. 46–51.
18. Словська І.Є. Конституційний лад як об'єкт злочинів проти основ національної безпеки України / І.Є. Словська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – 2015. – Вип. 3, Т. 1. – С. 66–69.
19. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник / О.Ф. Фрицький. – К. : Видавничий Дім «Ін Юрі», 2012. – 424 с.